

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ ڈاکٹر منیر گجر

PUNJABI CLASSICAL POETS ON HEER AND RANJHA

کلاسیکی پنجابی شاعرتے قصہ ہیر رانجھا

Abstract

The romance of Heer and Ranjha had been the most popular folktale amongst Punjabis since its inception. Chronologically speaking, Shah Hussain was the poet who lived nearest to the era of inception this folktale. He used the characters of this tale to describe the hard-hitting pathway of mysticism. Since then, almost every Sufi poet of Punjabi used the characters of this folktale in a symbolic way. This article presents a glimpse of the strong literary trend of Punjabi poetry consisting over nearly four centuries. It is an effort to reveal the depths of meanings the Sufis explored narrating this apparently folk story.

Keywords: Romance, Heer, Falktale,
Sufi Poet, Literary

پنجابی کلاسیکی شاعری جگت ادب وچ نویکلی چچان رکھدی اے۔ ایہہ ڈھکویں رنگ وچ کلاسیک دے معیار اُتے پوری اُتردی اے۔ یعنی اکو ویلے وسید داسدھ پدھراجی تے بہت پڑھیا لکھیا سو جھوان ایہدی چس ماندا

☆ ایسوی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، زبان، ادب تے رتھل، یونیورسٹی آف سرگودھا

اے۔ دنیا دے دو جے ادباں وانگوں ایس وچ ایہہ اوکڑ نہیں کہ ایس نوں سمجھن لئی کوئی ڈگریاں چاہیدیاں نیں یاں ڈگریاں لین مگروں پڑھنہا راہیدی کیل وچوں نکل جاوے۔ کارن ایہہ ہے، کہ پنجاب دے کلاسیکی شاعر نے شروع توں ای اپنی شاعری تے وچارداسا نگا سدھا لوکائی نال جوڑیا۔ پنجاب زرعی وسیب اے۔ زرعی وسیب وچ قصے دی اہمیت توں انکار نہیں۔ قصیاں دے موضوع باہلا کر کے رومانی ہوندے نیں۔ رومانی قصیاں دے پاتراں نوں تصوف نال جوڑنا تے مڑ جگت پدھر دے پاتر بنا چھڈنا شاعراں داسر کڈھواں گن اے۔ پریم کہانیاں پنجابیاں دے خون خمیر وچ ان جانیاں ویلیاں توں شامل نیں، مسلمان صوفیاں پریم کہانیاں دے پاتراں نوں غیر معمولی بنا کے مہانتا وچ وادھا کیتا۔ ہیر تے رانجھے دا ذکر صرف پریم کہانی دے پاتراں دے طور تے ای نہیں سگوں ہر پنجابی دلوں ایہناں نوں ازلی سچ دی بھال دے پردھان پاتر مند اے۔ ظاہر داری دی اکھوں ویکھیاں ہیر رانجھے دا آپسی سا نگانا جازا اے، کیوں جے ہیر ویاہی سوانی سی، صوفیاں ایہنوں اوس پدھر تے اڑایا کہ ہر پڑھنہا ہیر اُتے رانجھے دا ای حق تسلیم کردا اے۔ اجو کے دور وچ نفسیات دے سیانے موجب سچ دیاں کئی پدھراں ہوندیاں نیں۔ اکوای ویلے دوویں دھراں وی سچیاں ہوسکدیاں نیں۔ فرق صرف ایہہ اے، جو اک دھرن ظاہر داری (قانون) دی اکھ نال ویکھدی اے تے دوجی پریم (طریقہ یاں تصوف) دی اکھ نال۔

صوفیاں دے ستھان وسیب وچ سماجی اکھ دا گرھ سن۔ وسیب دی تربیت دا ڈھیر ذمہ صوفیاں دے سرسی۔ مذہبی رجھوں ایہدی ڈھیر اہمیت اے۔ صوفیاں نبی کریم ﷺ دی عملی سیرت نوں چالو کیتا، رنگ نسل، مذہب توں اُچے ہو کے اپنے چالے راہیں انسانیت، امن، لوک سمجھنا، پریم تے نیاں دا پرچار کیتا۔ اکلے بابا فرید ہوراں بارے کئی روایتاں موجود نیں۔ صوفیاں نوں سپھلنا ایس پاروں ملی کہ اوہناں لوکائی دی خوشی نوں خوشی منیا تے اوس اُتے مولویانہ قسم دیاں مذہبی روکاں لاون دی تھاویں لوکائی نال رل کے قصیاں دے پاتراں نوں سوجھدی اوس پدھر تے جا بٹھایا کہ شاہ حسین یاں بلھے شاہ دی کافی پڑھدیاں ہیر تے رانجھے دا ذکر آوے تاں قاری سمجھ جاندا اے کہ اشارہ رب ول اے یاں جی ول یاں اوس ازلی سچ دی بھال ول، جیہڑا انسان دے اُچھ دا کارن بنیا۔ صوفیاں بہت نفس ادبی محاورہ ورت کے علاقائی بولیاں نوں اگے ودھایا۔ اوہناں شاعری کان دیسی اصطلاحواں چالو کیتیاں، جیویں شاہ حسین نے چرنے دی علامت نوں جگت پدھر تے جانو کرایا۔ صوفیاں اپنے آپ نوں ہیر وٹن دے روپ وچ ڈھالیا، جیہڑی پریمی

نال ملاپ کان تا نگھدی۔ انج اوہناں جگت پدھر دے مذہب نوں دیسی رنگ وچ ڈھال چھڈیا۔ پنجاب داصوفی ایس گلوں مان جوگ اے کہ جدوں دو جیاں زباناں دے شاعر درباری قصیدے لکھن وچ کھبے تاں ایہتھوں داصوفی دھرتی نال اپنی جوت پکیری کردا پیاسی۔ شاہ حسین، بلھے شاہ، علی حیدر، سلطان باہو، خواجہ فرید، سچل سرمست تے ہور بہت سارے صوفی جوگ سن کہ دربار سرکار دی زبان وچ لکھ کے وظیفے تے انعام لیندے۔ اوہناں ”موریاں لنگھنا“ قبولیا پر لوکائی نال سانجھ نہ تر وڑی۔ حاکماں دے گن گا کے وستاں میلن دی تھیں اوہناں اوہ گیت گائے جیہڑے اودوکی لوکائی وچ من پرچا وے کان مشہور سن۔ شاہ حسین داسما صوفی شاعراں وچوں ہیر تے رانجھے توں سبھ توں نیڑا سما اے۔ شاہ حسین اوہ مہان شاعر نیں، جنہاں پنجابی دی نویکلی صنف کافی نوں اظہار داسیلہ بنا کے اُچائی بخشی۔ شاہ حسین دیاں کافیاں وچ ہیر تے رانجھے دے بہت بھروسہ کردار نیں۔ لگ بھگ پندرہاں کافیاں وچ ہیر تے رانجھے دا ذکر اے۔ شاہ حسین نے تاں ایہناں پاتراں نوں اپنی ڈونگھیاں نال ورتیا کہ جتا گوہ کرو معنیاں دیاں پرتاں کھل دیاں جان دیاں نیں۔ تراویں نظرے ویکھیاں لگدا اے کہ شاہ حسین عاشق تے معشوق دے عشق دی واردات بیان دے نیں، پر وچلی رمز کئی تھیں بہت ڈونگھی ہو جاندی اے۔ اوہناں دی مشہور کافی دے بول نیں:

راتیں درد، دینہاں درماندی، گھاؤ متراں دے لھے

رانجھن یار طیب سُنیدا، میں تن درد اوٹے

کہے حسین فقیر نماں، سائیں سنہوڑے گھلے (1)

کافی پڑھیاں اکھاں موہرے منظر آن کھلوندا اے، جیہیں وچ معشوق اک کنڈھے تے عاشق دو جے کنڈھے اے۔ دریا جھاگن وچ اوکڑاں نیں۔ تھلا پرانا اے، پانی ڈوبو اے، پتن تے شینہاں دا قبضہ اے۔ اینیاں اوکڑاں دے ہوندیاں وی ہیر دریا پار کرن دے پکے ارادے دی گل کردی اے۔ سدھی جیہی تشریح تاں ایہہ بندی اے کہ کافی موجب عاشق تے معشوق ملنا ای ملنا اے، بھاریں جنیاں وی اوکھیاں ہوں، پر نہیں۔ شاہ حسین داسما چیتے وچ لیا ووتے ایس کافی نوں ذرا ہندو متھالوجی نال جوڑ کے پڑھو۔ ہندو متھالوجی موجب جیہڑا دریاواں یاں سمندراں دے پندھ تے نکلیا، دیوتے اوس دی راکھی توں ہتھ چھک لیندے نیں۔ ہندو متھالوجی براہمنوں دی دین اے۔ بہت سوچ وچا رچکھوں ایہیے ریت رواج نوں مذہب دا درجا دتا جاندا اے، جیہناں اتے ٹر کے لوکائی ہمیشہ

مذہب دے ٹھیکیداراں اگے سر نیوائی رکھے۔ دیوتے کیوں راکھی توں ہتھ چھکدے نیں؟ کیوں جے کوئی پار جائیگا تاں نویں لوکاں نوں ملے گا، نویاں شیواں، نویاں ریتاں داجانو ہوئیگا تے آکے اوہناں دی گل کرے گاتے نوں گل ای انقلاب دی نینہہ دھر دی اے۔ انقلاب نہ اشرافیہ نوں وارا کھاندا اے، نہ باہمن نوں تے نہ مٹاں نوں۔ ایس لئی ایہنوں مذہب دا حصہ بنا دیوے۔ نہ کوئی پار جاوے، نہ خیر دی خبر لیاوے تے ایہہ پکھنڈ انج ای چلدا رہوے۔ اک ہور تھاں ندیوں پار جاوے دی گل وی ہیر دے حوالے نال کیہتی اے۔ قاضی تے سیانیاں دیاں مٹاں بے کار نیں، کیوں جے اوہ تاں سچ دے اوس پکھ نوں دیکھن توں ای واٹھے نیں، جیہڑا ہیر راٹھے دے روپ وچ دیکھدی پئی سی۔ شاہ حسین ہیر تے راٹھے نوں Status Quo دے خلاف نابری دے جھنڈے چک بنا وندا اے۔ وسیب دی نظر وچ راٹھا سیالاں داجاک سی تے چاکاں نال سا کا چاری کہی؟ پر شاہ حسین تاں اوہناں نوں ہر وکترے توں اچا ہو کے صرف جی دے روپ وچ دیکھیا، جیہڑا مذہب دی نظر وچ برابر اے۔

شاہ حسین اوس وسیب وچ جدوں کہ ہندو مسلمان اکٹھے وسدے سن، اک سوانی دے مونہوں پار جاوے دی گل کر کے ایڈے وڈے انقلاب دی گل اے، جیہڑا اعلیٰ و بیہارتے اُسریاں مذہبی لیہاں نوں پدھر اوں کان بہت وڈھی تڑھی سی۔ اسلام وچ سوانی نوں حق دتا گیا اے کہ اوہ ویاہ لئی اپنی مرضی کر سکدی اے۔ ایس معاملے وچ اوس نال کوئی دھکا شاہی نہیں۔ پنج سوسال پہلاں شاہ حسین نے سوانی دے مڈھلے حق لئی ہیر نوں استعارہ بنایا۔ ہیر راٹھے دا قصہ دسد اے کہ ہیر سیدے کھیڑے نال پر نی گئی سی۔ پھیر وی صوفی شاعراں راٹھے نوں ہیر وتے کھیڑے نوں ولن بنا چھڈیا۔ ڈونگھی گل ایہہ کہ جدوں انسان واہی نیجی دے دور وچ پیر پایا تاں اوس نال لاگو یاں شیواں اوہدیاں ذاتی وستاں بن گئیاں۔ سوانی نوں وی لیہناں وستاں وچ ای گنیا گیا۔ انج اوہدی اپنی مرضی نہ رہی، سگوں اوہدے مالک دی مرضی نال وٹج گئی۔ اوہدی پسند، ناپسند، چنگ مند، خوشی غمی کجھ وی اوہدا نہ رہیا۔ اوہدے لئی چڑھدے وچ ”پیر دی جتتی“ دی اصلاح ٹری، جیہڑی اج تیک چلدی اے۔ ہیر دا قاضی نال، ماں پیو نال تے پورے وسیب نال نابری ہو کے دھکے شاہی دے نکاح نوں چھیکو تاں نہ قبولنا اصل وچ پنجابی شاعری وچ سوانی حق دی نشا بھر وگی اے۔ وحدت الوجودی فکر نوں بیان کن شاہ حسین نے ہیر تے راٹھے دے کرداراں نوں جیس ڈھنگ اُلکیا، اوہ مگر لے شاعراں کان پیر دا درجہ رکھدا اے:

ماہی ماہی گو کدی میں آپے رانجھن ہوئی
 رانجھن رانجھن مینوں سبھ کوئی آکھو، ہیر نہ آکھو کوئی
 جس شوہ نوں میں ڈھونڈ دی، ڈھونڈ لدھا شوہ سواہی
 کہے حسین سادھاں دے ملیاں، نکل بھل گیواہی (2)

شاہ حسین نے ہیر نوں جی تے رانجھے نوں رب یاں ازلی سچ دا استعارہ بنا دتا۔ شاہ حسین دے سمکالی بھائی گورداس (1636ء-1551ء) نوں سکھ مت دے موڈھی ویاکھیا کارنیا، کیوں جے اوہناں گوروارجن ہوراں دے آکھن تے سکھاں دی مذہبی کتاب ”آدی گرنٹھ“ دی لکھائی داکم سرے چاڑھیا۔ اوہناں سکھ مت دے عقیدیاں دی وضاحت کرن لئی 40 واراں لکھیاں، جیہڑیاں ”واراں بھائی گورداس“ دے ناں نال مشہور نیں۔ ایہناں واراں نوں ”آدی گرنٹھ“ دی کئی وی آکھیا جاندا اے۔ ہیر رانجھے دا ذکر بھائی گورداس کول وی دکھالی دیندا اے۔ قصہ ہیراوس ویلے وسیب وچ پرچلت ہو چکیا سی تے بھائی گورداس ہوراں اپنے مریداں نوں سچے عاشقاں دی گل سناوندیاں ہیر تے رانجھے دا ذکر اناج کیتا:

لیلیٰ مجنوں عاشقی چونہ چکی جاتی
 سوڑھ بیجا گاویے جس سگھڑاواتی
 سسی پنوں دوستی ہوئی جات اجاتی
 مہینوال نوں سوہنی نیں تر دی راتی
 رانجھا ہیر دکھائیے او پر م پراتی
 پیر مریداں پر ہڑی گاؤں پر بھاتی (3)

شاہ حسین توں مگروں علی حیدر جے صوفی شاعر نیں، جیہناں کول ہیر رانجھے دا ذکر بہت زیادہ اے۔ اوہناں صوفیانہ رنگ دیاں سی حرفیاں لکھیاں۔ اوہناں دی شاعری دا پردھان وچارا گلجی جاتی اے، جیہڑی اسلامی عقیدے موجب سد یوی اے۔ اوہناں نبی کریم ﷺ نال محبت نوں وی ہیر رانجھے دے استعاریاں راہیں نظمایا۔ پہلی سی حرفی وچ اوہناں رانجھے دے گن، مہینوال، دا ذکر کر کے سارے معاملے نبی کریم ﷺ دے ہتھ دیوں دا ذکر سونہے ڈھنگ

نال کیتا:

الف اتھے او تھے اساں آس تینڈی، اتے آسرا تینڈڑے زوردا ای

مہیں سبھ حوالڑے تینڈڑے نی، اساں خوف نہ کھنڈڑے چوردا ای (4)

علی حیدر ہوراں دیاں سی حرفیاں ہیر رانجھے دے ذکر نال بھریاں نیں۔ صرف ہیر تے رانجھایاں نہیں، سگنوں اوہناں قاضی، سیالاں تے کھیڑیاں داوی ذکر کیتا اے۔ جا پدا اے جوسی حرفیاں لکھدے سے اوہناں قصہ ہیر رانجھا نون لکھ رکھیا تے ایہدے پاتراں نون مذہبی رنگ دے کے عشق تے عبادت دا آئندہ اکٹھا ماندے رہے۔ ایس نال اوہناں دیاں سی حرفیاں وچ ایہناں پاتراں دی معنویت ہو رڈونگھی اے۔ شاہ حسین دے وچار ”میں ناہی سبھ توں“ نون ہیر دے مونہوں رانجھے لئی اکھوائے بولاں وچ بیان کیتا، جو عشق وچ ’میں‘ نون مار چکے عاشق دی سچھی مورت اکھاں موہرے دے۔

علی حیدر ہوراں ”قصہ ہیر رانجھا“ لکھیا۔ ایہہ قصہ ہیر رانجھے دے پرچلت قصیاں وانگ عشق کہانی اتے پسر یا ہو یا نہیں سگنوں ایس وچ ہیر تے اوہدی ماں دے وچار وٹاندرے راہیں تصوف دیاں گھاٹیاں الا نگھیاں۔ ایس قصے وچ علی حیدر ہوراں قرآن دیاں آیتاں تے نبی ﷺ دیاں حدیثاں نون شعراں دا بانا پوا کے بہت ڈونگھے معنی چھڈے نیں۔ ماں، دھی نون عشق دی راہوں ورجدی اے تے دھی اوس نون جواب دیندی اے، گل بات دا ڈھنگ اینارمز بھریا اے، جو ایہہ شریعت تے طریقت دا مناظرہ لگدا اے۔ ماں دین دے ظاہری کچھوں، ہر گل نون ویکھدی اے تے دھی ایس کائنات دی نینہہ عشق نون مندی اے:

إِنَّ الشَّيْطَانَ وِجِ قِرْآنِ، آپ خدا فرمایا دھی

یا مر بالفحشاء نہ سمجھو، آپے کم گویا دھی (5)

ہیر دا جواب سی:

بھرم نہ مینوں نہ کوئی جادو، پڑھ لا حول زبانون ما

قُلُوبِ الْمُؤْمِنِ بَيْتِ اللَّهِ، ہے اتھے غیر نہ جانو ما

ماہی تے میں واحد واصل، آمڑ ایس دھیانوں ما

لَيْسَ سِوَاهُ إِلَّا هُوَ، وچ ہیر بہانہ آنوں ما

حیدر میں تے ماہی اکا، رہے نہ گل اکھانوں ما (6)

ماں تے دھی دیاں گلاں وارو واری پڑھیے تاں دوویں آپو اپنی تھیں سچیاں نیں۔ شاعر داکمال اے، جو اوس ایڈے وڈے تے مڈھ قدیم دے مسکے (عذاب تے ثواب) نوں بیان لئی عشقیہ کہانی دے پاتر چنئے۔ صوفی شاعراں ایہناں نوں سدا دل دیاں اکھیں نال ویکھیا۔ علی حیدر ہوریں شریعت دے چنگی ریتیں جانوسن، پر ایس قصے وچ ہیر دے مونہوں بلوائے بولاں راہیں اوہناں ساری دنیا دے مذہباں دی روح، پریم نوں انج بیانیا، جو ایہہ اُچ پدھر دی فلسفیانہ بحث داروپ وٹا گیا۔ بلھے شاہ کول ہیر رانجھے دا ذکر بھرواں اے۔ لگ بھگ 28 تھواں تے بلھے شاہ نے کرداراں ول اشارے کیتے نیں۔ کدھرے سدھے تے کدھرے ڈوہنگھیاں رمزاں راہیں۔ بلھے شاہ دا اک ہور نویکلان روایتاں موجب قصہ ہیر دے مہان شاعر وارث شاہ تے اوہ اکو استاد دے شاگردن۔ بلھے شاہ دے کلام وچ ہیر رانجھے دا پہلا ذکر ہیر دے مونہوں سنند اے، جتھے ہیر رانجھے نوں اپنا حق دس کے اپنے پریم دا اعلان کیتا۔

اک رانجھا مینوں لوڑیدا

گن فیکو نوں اگے دیاں لگیاں، نیونہ نہ لگڑا چوری دا (7)

ہیر رانجھے دا پریم کائنات ہوند وچ آون توں پہلاں دا اے۔ دمودرتوں ٹر کے شاہ حسین، بلھے شاہ سمھناں ای ہیر نوں رانجھے دا حق نیا اے، سبھ جان دے سن کہ اوہ سیدے کھیڑے نال ویاہی سی۔ ثابت اے کہ ملوزوری گنڈھے گئے سانگے نالوں ودھ دلاں دیاں لگیاں تے ایمان رکھ دے سن۔ بلھے نے وی عشق وچ محبوب اگے اپنی ہوند مٹاؤن یاں وحدت الوجود دی گل ہیر رانجھے دے استعارے راہیں کیتی۔ پوری کافی وچ اجیہی فضاء وکھالی دیندی اے، جیہڑی مجاز دیاں پوڑیاں چڑھ کے عشق حقیقی تائیں اپڑے عاشق دی سوچ دا وکھالا اے۔ ہیر دے مونہوں ایہہ گل ہوروی ڈھک گئی اے، کیوں جے رانجھے دے آون توں پہلاں تیکر ہیر دا پاتر اینا دنگ اے کہ مردوی اوہدے اگے ٹک نہیں سکدے۔ اوہ کسے نوں خاطر وچ نہیں لیا وندی سی۔ دمودر موجب ہیر دی ٹورے سنبھل نال لڑائی ہوئی تاں اوہ بہادر سورمیاں وانگ گھوڑی چڑھ کے میدان وچ اتر دی تے مرداں دے لشکر نوں ماردتا۔ جدوں عشق دا زوری دھاوا ہوندا اے تاں بلھے شاہ اوہ سے ہیر دے مونہوں اکھواندے نیں:

میں نہیں اوہ آپ ہے اپنی، آپ کرے دلجوئی (8)

بلھے شاہ نے اک کافی وچ ہیرا نچھے دا پورا قصہ بیان کر چھڈیا اے، جس وچ تخت ہزارہ، پنج پیر، چو چک، کھیڑے، قاضی، گورکھ ناتھ جوگی، سہتی، مراد سب دا ذکر اے:

میرے کیوں چر لایا ماہی

نی میں اُس توں گھول گھمائی (9)

کافی وچ بلھے ہوراں جیہڑا قصہ بیان کیتا اوہ ڈھیر حد تاں کیں ہیر دمودر نال رلدرا ملدا اے۔ سدھ ایہہ کہ ڈونگھیاں رمزاں توں ہٹ اک قصے دے طور تے بلھے شاہ ہوراں ایس نوں چنگی ریتیں پڑھیا سنیا سی۔ کافی وچ قصے دے نال انج کوئی دے صوفیانہ اشارے چلدے۔ ماہی داغیوں تار ہلانا، کن فیکون دی آواز تے رانچھے دا تخت ہزار یوں آونا، پنجاں پیراں دے ماہی نال ہونا ایہناں پاتراں دا سا نکا طریقت نال جوڑ دے نیں۔ دمودر، شاہ حسین، وارث شاہ، بلھے شاہ دے لگ بھگ سارے کلاسیکی شاعراں جوگی دے پاتراں بہت مہانتا اولی کیا۔ پاتر پنجاں ادب نوں قصہ ہیرا نچھا دی دین نیں۔ شاعراں وچوں دمودر نوں چھڈ کے سارے ای شاعر مسلمان سن۔ مسلمان دا تصوف دے راہ تے اگوائی ہندو نوں موہری یاں آگوبنا ونا انج تاں خبرے بہت اچنبھے والی گل ہووے، پر صوفی کیوں جے رنگ، نسل، مذہب توں بہت اگلی سوچ دے مالک سن، ایس پاروں کسے نوں ایہہ گل نہ چُھھی۔ موجودہ دور وچ، جد جنوبی ایشیا، تے اُچھا کر کے پاکستان جگت پدھرتے کٹھن دا گڑھ متھیا جاوے لگا، لوڑ ایس گل دی اے کہ انج دیاں ونگیاں نوں سامنے لیاندا جاوے تاں جے دنیا دیکھے کہ پنجاب وچ مذہبی برداشت دی ریت کئی پرانی تے کئی پیڑھی اے۔ بلھے شاہ نے رانچھے دے کردار نوں اپنی اُچھائی دتی کہ کئی تھاواں رانچھے راہیں نبی کریم ﷺ دی ذات مبارک ول اشارہ کیتا اے۔ صفاتی ناں نبی کریم ﷺ نوں رب سچے قرآن پاک وچ یا ایہا المزمّل کہہ کے عطا کیتا۔ بلھے دا ایس صفاتی ناں نوں رانچھے لئی ورتنا سد اے کہ اوہ دے کول ایس کردار دی معنویت کئی بھرویں اے۔ سلطان باہو ہوراں داناں پنجاں کلاسیکی شعر ریت وچ ڈھیر اُچا اے۔ اوہناں ظاہر داری تے مذہبی اجارہ داری نوں بہت نکھدیا۔ سلطان باہو ہوراں دی اک نوبکھتا اے کہ اوہناں ساری حیاتی شریعت اُتے گزارے۔ قصہ ہیرا نچھا ول اوہناں کول اشارہ لبھدا اے:

ب بے ادباں نہ سارا ادب دی گئے ادباں توں وانجھے ہو
 جیہڑے تھان مٹی دے بھانڈے کدی نہ ہوندے کانجے ہو
 جیہڑے مڈھ قدیم دے کھیڑے ہوں کدی نہ رانجھے ہو

جییں دل حضور نہ منگیا باہو گئے دوہیں جہانیں وانجھے ہو (10)

سی حرنی وچ باہو نے کھیڑیاں دا ذکر عشق دشمن یاں بھیڑے لوکاں رجھوں کیتا اے۔ کھیڑیاں باہو جی نال کوئی بھیڑ نہیں کمایا، سگوں اوہ تاں باہو ہوراں دے گوانڈھی سن، جو باہو ہوراں دا جدی پنڈتے رنگ پور کھیڑیاں دا بہت دوریڈے نہیں۔ صوفیاں کول ایہہ ریت چلدی آئی۔ عشق نوں بیان کان ہیرتے رانجھتے عشق دے ویریاں نوں بیان کان کھیڑے، قاضی، کیدو۔ ایس توں تھوہ لگدا اے، پنجاب دا صوفی ایس رومان نوں کس نظر نال ویکھدا اسی۔ باہو ہوراں دی مکمل باشرع حیاتی ول دھیان ماریاں۔ شاہ حسین یاں بلھے شاہ کول شریعت دی نابری دیاں ونگیاں لہجہ یاں، باہو ہوراں بارے مشہور اے، جو اوہناں ساری حیاتی فرض تاں فرض، کوئی سُنّت وی نہیں چھڈی۔ ہر نماز باجماعت، سگوں پہلی تکبیر نال پڑھی۔ ذاتی زندگی وچ شریعت دی اپنی پابندی دے باوجود باہو جیہا فقیر عشق دی سچائی نوں بیان لئی ایہناں پاتراں نوں استعارے بنا وندا اے تاں مننا پوسی، جو ایہہ صرف رومانوی کردار نہیں سن، سگوں وسیب وچ نیاں، خیرتے حق دیاں علامتاں بن چکے سن۔

خواجہ غلام فرید پنجابی کلاسیکی شعر ریت دے چھیکڑ لے شاعراں وچوں نیں۔ خواجہ فرید سے پنجاب دے سیاسی، سماجی، معاشی حالات بدل چکے سن۔ قصہ ہیر رانجھ کئی شاعر نظمما چکے سن۔ اوہناں کول قصہ ہیر رانجھ نال لگایاں گلاں باتاں، ناواں، تھواواں تے پاتراں دے اشارے ڈھیر نیں۔ اوہناں اپنیاں کافیاں وچ رانجھے دا ذکر لگ بھگ 42 واری، ہیر دا 15 واری، تے کھیڑیاں دا 16 واری کیتا۔ ہیرتے رانجھے نوں اُسا رسو وچ والے پاتراں صوفی ریت پہلاں ای بنا چکی سی پر خواجہ فرید نے تاں اوس وچ ہور وی رنگ بھر دتے۔ خاص طور تے کھیڑیاں دا ذکر جتھے وی آیا خواجہ فرید جیسے مٹھے شاعر دا لہجہ بہت تکھا ہو گیا۔ 16 واری کھیڑیاں دا ذکر آیا اے تے 11 واری خواجہ فرید نے کھیڑے نال بھیڑ دا وادھا رانج ڈھکا کے کیتا جو ایہہ ناں دا ای حصہ جاپن لگا۔ رہندیاں پنچ تھواواں تے وی کھیڑیاں دا ذکر کوئی سلا ہون جوگ ڈھنگ نال نہیں۔ خواجہ فرید دی شاعری دا وڈا موضوع وحدت الوجود اے ایس نوں بیان

لکھیاں اوہ شاعرانہ کمال تے جذبیاں دی شدت ڈونگھیاں تیکر اپڑے۔ اک تھاں وحدت الوجودی گل کردیاں خواجہ فریدی لفظالی ڈھنگ تے سوچ شاہ حسین تے بلھے شاہ نال رلدی اے، جیس توں صوفی ریت وچ ہیر تے رانجھے دے پاتراں دے مثبت استعارے ورتچن دی پڑسج سبھالپی جاندی اے:

ہن میں رانجن ہوئی

رہا فرق نہ کوئی

جیس سنگ دلڑی پیت لگائی آخر بن گئی سوئی

ہیر سلیٹی، چوچک بیٹی وچ کس جا کھڑوئی (11)

قصہ ہیر رانجھا وچ کجھ پاتراں جیسے نیں، جیہناں نوں ہر ہیر کارنے وِلن دے روپ وچ اُلکیا۔ ایہناں وچ قاضی داوڈھی خور ہونا پورے وسیب لئی چنتا دی گل اے، کیوں جے انیائی وسیب وچ سُدھا روتے اُسارو جذبے نکھرای نہیں سکدے۔ قاضی دے کردار نوں ڈھیر گلاں نال گھیرن دی تھاویں خواجہ فرید نے بہت نفاست تے باریکی نال:

کون ہے قاضی رشوت راضی (12)

کہہ کے لانجھے کرچھڈیا۔ قاضی نوں ایہہ مکالاوی قصہ ہیر دی دین اے۔ کلاسیکی شاعراں کول ہیر رانجھے دا ذکر ڈھیر لہد اے، سب داویر واکو تھاں ممکن نہیں۔ مگدی ایہہ، جو پنجاب دے صوفیاں ہیر تے رانجھے دے پاتراں نوں زے قسے دے پاتراں ای نہیں رہن دتا، سگوں بہوں پکھی (Multidimensional) پاترا بنا چھڈیا اے تے ایس راہیں اینیاں کوروحانی وارداتاں بیان پرچھڈیاں ہن، جیہناں دیاں رمزیاں رھندی دنیا تائیں کھلدیاں رہسن، کیوں جے ایہہ معنویت دا اجہا ساگر اے، جس وچ بھٹی لایاں اک موتی ہتھ آوند اے تے کنے ای اگے دکھالی وی دیندے نیں۔

حوالے

1. Shah Hussain, Kaafian Shah Hussain, Lahore: Majlis Shah Hussain, 1976, P:50.
2. Shah Hussain, P:76
3. Bhai Gurdas, Vaaran Bhai Gurdas, Ed. Teja Singh M.A, Amritsar: Sikh Book Company, seen noon, P:311
4. Ali Haider, Kullyat-e-Haider, Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 1988, P:5
5. Ali Haider, P:189
6. Ali Haider, P:190
7. Bulleh Shah, Kullyat-e-Bulleh Shah, Ed. Dr. Faqeer Muhammad Faqeer, Lahore: Punjabi Adabi Academi, 1960, P:18
8. Bulleh Shah, P:123
9. Bulleh Shah, P:250
10. Sultan Bahoo, Abbyat-e-Bahoo, Ed. Prof. Dr. Sultan Altaf Ali Lahore: Hazrat Ghulam Dastgir Akadmi wa Nashad Publisher, 1995, P:141

11. Khawaja Ghulam Fareed, P:856
12. Khawaja Ghulam Fareed, P:678